

„Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich: Europa inwestująca w obszary wiejskie”
Instytucja Zarządzająca Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020 – Minister Rolnictwa i Rozwoju Wsi
Publikacja opracowana przez Małopolskie Stowarzyszenie Doradztwa Rolniczego.
Publikacja współfinansowana ze środków Unii Europejskiej w ramach Schematu II Pomocy Technicznej
"Krajowa Sieć Obszarów Wiejskich" Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020.

Innowacyjne przykłady współpracy w sektorze rolnym Szwajcarii

KRAKÓW 2021

**Innowacyjne przykłady współpracy
w sektorze rolnym Szwajcarii**

Wydawca: Małopolskie Stowarzyszenie Doradztwa Rolniczego

ul. Czysła 21, 31-121 Kraków

www.msdr.edu.pl e-mail: msdr@msdr.edu.pl

Autor: dr inż. Aleksandra Płonka

Recenzent: dr hab. Józef Kania

Zdjęcia dr Jarosław Bomba

Publikacja bezpłatna przygotowana w ramach operacji pn. "Innowacyjne przykłady współpracy w sektorze rolnym Szwajcarii" w ramach Planu Operacyjnego Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich na lata 2020-2021.

Odwiedź portal - www.ksow.pl

Zostań partnerem Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich

Nakład: 200 egz.

Kraków, 2021

Spis treści

1. Wstęp
2. Opis projektu Małopolskiego Stowarzyszenia Doradztwa Rolniczego
3. Charakterystyka rolnictwa Szwajcarii
4. Sprawozdanie z realizacji programu
5. Zakończenie
6. Bibliografia

1. Wstęp

Wieś polska przeżywa okres zasadniczych przeobrażeń. Tereny podmiejskie są intensywnie zabudowywane, a tereny tradycyjnie rolnicze wyludniają się. Rolnicy, w większości porzucają produkcję rolną na rzecz zatrudnienia w miastach bądź zagranicą, zaś ziemię rolną oddają w dzierżawę lub odłogują. Obecnie na obszarach wiejskich pozostaje niewielu rolników prowadzących towarową produkcję – produkcję na kilku, kilkunastu, a zdarza się nawet że i na kilkudziesięciu kawałkach gruntu. Jednocześnie do wsi sprowadzają się nowi mieszkańcy, którzy często nie rozumieją specyfiki produkcji rolnej. Przeszkadza im bowiem zapach, hałas, czy późne/wczesne godziny prac gospodarskich.

Pilną potrzebą polskiej wsi jest konieczność realizacji koncepcji zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich, polegającej na pogodzeniu różnych dążeń, celów i aspiracji grup społecznych stanowiących współczesną społeczność lokalną. Warunek kluczowym w tej kwestii pozostaje konieczność zabezpieczenia żywotności ekonomicznej gospodarstw rolnych. Ponadto, należy dołożyć wszelkich starań, aby zadbać równocześnie także i o żywotność kulturową, społeczną oraz środowiskową wsi. Zachowanie zwyczajów, tradycji, dziedzictwa kulturowego oraz ochrona środowiska z jednej strony, a rozwój infrastruktury, usług publicznych i postępująca urbanizacja z drugiej – to obecne wyzwania dla obszarów wiejskich. Stąd też, najpilniejsze zadania do podjęcia dotyczą obecnie kwestii zahamowania lub też ograniczenia marginalizacji obszarów peryferyjnych oraz wspierania drobnych gospodarstw rolnych celem utrzymania bądź podnoszenia ich żywotności ekonomicznej, a tym samym całych obszarów wiejskich.

Szwajcaria jest przykładem kraju, w którym wprowadzono modelowe rozwiązania dla wsi – wsi, którą cechowały utrudnione warunki gospodarowania rolniczego, tradycyjnie rolniczy charakter oraz niska koncentracja przemysłu. Elastyczne podejście do zarządzania ziemią, stosowanie skutecznych instrumentów ochrony środowiska, a także wprowadzanie demokratycznych procedur w zakresie przyszłego urządzania obszarów wiejskich z jednej strony, a jednocześnie wzrost liczby organizacji pozarządowych i rozbudzenie zainteresowania turystyką wiejską z drugiej strony, zdecydowały o zwiększeniu żywotności tamtejszych gospodarstw rolnych i obszarów wiejskich.

Obecnie bowiem na wsi szwajcarskiej zwiększyła się gęstość zaludnienia, występuje pełne zagospodarowanie ziemi rolniczej, wysoki poziom chowu i hodowli bydła, zaś ochrona środowiska jest priorytetem, gdyż wszystkim zależy na utrzymaniu rolniczego krajobrazu wsi. Dobrze rozwinięte kooperatywy rolnicze oraz różne formy współdziałania rolników uzyskały nową szansę w przeobrażeniach rolnictwa szwajcarskiego, stały się ważnym elementem działań wspólnych rolników, ich współpracy, dywersyfikacji sprzedaży produktów rolnych, a w konsekwencji wzrostu dochodowości gospodarstw rolnych i promocji życia na obszarach wiejskich. Szwajcarskie podejście do rolnictwa oraz rozwoju obszarów wiejskich może być więc dobrym przykładem oraz inspiracją dla innych krajów. Przykłady współpracy w sektorze rolnym Szwajcarii pokazują bowiem możliwości, z jakich można skorzystać, często nawet bez ponoszenia z tego tytułu wysokich kosztów. Ważne są bowiem umiejętność dostrzeżenia możliwości i chęć dokonania zmiany.

2. Opis projektu Małopolskiego Stowarzyszenia Doradztwa Rolniczego

Głównym celem projektu było zapoznanie się z osiągnięciami Szwajcarii we wprowadzaniu innowacyjnych przykładów współpracy w sektorze rolnym. W ramach zaplanowanego wyjazdu studyjnego, obejmującego szeroki i zróżnicowany wachlarz wizyt w gospodarstwach rolnych oraz spotkań z przedstawicielami organizacji rolniczych, poszukiwano odpowiedzi na następujące pytania:

1. Jakie podjęto działania zachęcające szwajcarskich rolników do podejmowania współpracy oraz jakie osiągnięto efekty tej współpracy?
2. Jak wyzwolono inicjatywy społeczne, aby zainteresowane strony były aktywne w procesach przekształceń i we wdrażaniu nowych inicjatyw?
3. Jakich użyto instrumentów mających na celu zabezpieczenie wsparcia rozwoju działalności przedsiębiorczej szwajcarskich gospodarstw rolnych oraz organizacji łańcucha dostaw produktów żywnościowych?

Realizacja projektu miała wskazać uczestnikom wyjazdu studyjnego możliwości inicjowania różnorodnych form uzyskiwania dochodów przez gospodarstwa rolne na obszarach. Założono bowiem, iż przykłady szwajcarskich rozwiązań mogą stać się inspiracją dla poprawy żywotności rodzimych gospodarstw rolnych, pośrednio zaś wpłynąć na rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich, przyczyniając się do promocji zamieszkania na wsi. Ponadto, projekt obejmował elementy:

- promowania systemów sprzedaży żywności wytworzonej w gospodarstwie rolnym,
- promowania współpracy w ramach dystrybucji żywności lokalnej,
- wspierania rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich przez podnoszenie poziomu wiedzy i umiejętności w obszarze małego przetwórstwa lokalnego i form dystrybucji żywności.

Przyjęte w projekcie założenia wpisywały się w określone na lata 2014-2020 priorytety PROW oraz cele i działania KSOW: Jednym z nich był priorytet PROW „Wspieranie organizacji łańcucha dostaw żywności, w tym przetwarzania i wprowadzania do obrotu produktów rolnych, promowanie dobrostanu zwierząt i zarządzania ryzykiem w rolnictwie”. Zarówno tradycyjne, jak i na wskroś nowoczesne formy gospodarowania

w rolnictwie zawsze były w Szwajcarii wspierane przez rządzących, zarówno na poziomie krajowym (tj. przez federację), jak i poziomie regionalnym (tj. poszczególne kantony Szwajcarii). Etos pracy rolnika oraz wysoka ranga prestiżu zawodu były zawsze kultywowane zarówno poprzez system oświatowy, jak i poprzez codzienny szacunek przejawiający się w zakupach głównie żywności rodzimej. Krótkie łańcuchy dostaw i lokalne systemy żywnościowe preferowane przez różnego rodzaju kooperatywy, rynki lokalne, bazyry i targi istnieją w Szwajcarii od kilkudziesięciu lat. Stąd też, w projekcie założono wizyty studyjne prezentujące przykłady różnych form organizacji łańcuchów dostaw żywności, działań partnerskich pozwalających na osiągnięcie korzyści w skali lokalnej, integracji poziomej i pionowej producentów rolnych, przetwórstwa na małą skalę, sprzedaży bezpośrednio do konsumenta, organizacji wspólnych bazarów, targowisk czy aukcji. Szwajcaria dysponuje bowiem tymi przykładami i innowacyjnymi rozwiązaniami dotyczącymi lokalnych systemów sprzedaży żywności, zwłaszcza rozwiązań w zakresie krótkich łańcuchów dostaw, czy też ciekawych form współpracy rolników, szczególnie dotyczących przedsięwzięć inwestycyjnych. Skorzystanie z doświadczeń tego kraju może przyczynić się do wprowadzenia nowatorskich rozwiązań w tym zakresie na rynku polskim.

Założenia projektu wpisywały się również w działanie KSOW „Zwiększenie udziału zainteresowanych stron we wdrażaniu inicjatyw na rzecz rozwoju obszarów wiejskich”. Sukces Szwajcarii we wprowadzaniu nowych form programowania i realizacji działań na obszarach tradycyjnie rolniczych (a w tym na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania), polegał na wspólnym zaangażowaniu mieszkańców w dzieło przemian. Wspólne inicjatywy i konsultacje planowanych przedsięwzięć ze środowiskiem wiejskim pozwoliły na przystąpienie do realizacji różnorodnych priorytetów w procesach porządkowania przestrzeni wiejskiej, gdzie na pierwszy plan wysunięto ochronę środowiska i utrzymanie rolniczego krajobrazu wsi. Wymagało to na każdym z etapów działań wspólnych decyzji mieszkańców. Zebrania strategiczne, spotkania konsultacyjne, referenda, ekspertyzy naukowe i dobre przykłady służyły wytyczonym priorytetom realizowanym przez władze kraju związkowego jakim jest Szwajcaria. Dopiero po kilkunastu, a nawet po kilkudziesięciu latach można powiedzieć o osiągniętych w tym zakresie efektach, jako o sukcesie.

Konsekwencja działania przyniosła efekt, ale stało się to dzięki ogromnemu zaangażowaniu zainteresowanych stron we wdrażaniu inicjatyw na rzecz rozwoju obszarów wiejskich. Operacja zakłada uczestnictwo przedstawicieli różnych środowisk zaangażowanych w rozwój obszarów wiejskich, w tym rolników, spółdzielców i przedstawicieli organizacji rolniczych oraz instytucji naukowych i doradczych podejmujących w swojej działalności zadania na rzecz rozwoju obszarów wiejskich. Stąd też, w projekcie przyjęto za konieczne zaprezentowanie dobrych praktyk w zakresie małego przetwórstwa w szwajcarskich gospodarstwach rolnych, tworzenia i funkcjonowania łańcuchów dostaw oraz form współpracy rolników w systemach dystrybucji żywności lokalnej.

Zaprezentowane podczas wyjazdu dobre przykłady realizacji przez szwajcarskich rolników wspólnych inwestycji wpisały się także w działanie KSOW „Wspieranie współpracy w sektorze rolnym i realizacji przez rolników wspólnych inwestycji”. Stały się tym samym najlepszym sposobem przekonania Uczestników projektu (zainteresowanych stron) do podjęcia tego typu przedsięwzięć w kraju. Wszystkie podmioty pracujące na rzecz rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich, będące jednocześnie uczestnikami systemu transferu wiedzy i innowacji, powinny posiadać jak największą wiedzę praktyczną popartą dobrymi przykładami. Pozwala to uniknąć błędów, zweryfikować rezultaty, przenieść i przystosować do własnych potrzeb dobre i sprawdzone efekty działań. Dlatego też w projekcie założono prezentację przykładów działań partnerskich na rzecz tworzenia systemów sprzedaży produktów wytworzonych w szwajcarskich gospodarstwach rolnym. Działalność rolników w zakresie sprzedaży bezpośredniej pod wspólną marką, tworzenie lokalnych miejsc sprzedaży produktów czy innowacyjne konsorcja sprzedażowe stanowią przykład współpracy i realizacji wspólnych przedsięwzięć na rzecz rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. Tworzenie różnych form porozumień rolników jest nowym, rosnącym trendem sprzedaży bezpośredniej, mogącym zwiększyć możliwości rolników w odnalezieniu się na rynku i rozwoju przedsiębiorczości wiejskiej.

Wyjazd studyjny przedstawicieli wsi oraz instytucji obsługujących wieś do Szwajcarii miał na celu zapoznanie się z metodami pracy, realizacji projektów i działań służących rozwojowi obszarów wiejskich, poprzez upowszechnianie wiedzy w zakresie tworzenia krótkich

łańcuchów dostaw. Program wyjazdu studyjnego obejmował wizyty w podmiotach prowadzących sprzedaż bezpośrednią produktów rolno-spożywczych oraz zaangażowanych we współpracę z innymi jednostkami działającymi na rzecz funkcjonowania krótkich kanałów dystrybucji żywności lokalnej. Zaprezentowane zostały ciekawe inicjatywy działalności pod wspólną marką sprzedaży bezpośredniej, tworzenia lokalnych miejsc sprzedaży produktów, konsorcja sprzedażowe będące przykładem współpracy i realizacji wspólnych przedsięwzięć na rzecz lokalnego rozwoju gospodarczego oraz wzmocnienia znaczenia geograficznego i społecznego pomiędzy producentami, przetwórcami a konsumentami.

Wyjazd studyjny skierowany był dla grupy 20 osób z terenu województwa: małopolskiego, śląskiego, lubelskiego i podkarpackiego. W wyjeździe uczestniczyli przedstawiciele spółdzielczości, organizacji pozarządowych działających na obszarach wiejskich, przedstawiciele jednostek naukowych i jednostek samorządu terytorialnego, przedsiębiorcy, a także rolnicy indywidualni. Wybrana grupa docelowa była bezpośrednio związana z obszarem tematycznym i zainteresowana zdobyciem wiedzy w zakresie wspierania współpracy w sektorze rolnym i realizacji przez rolników wspólnych inwestycji.

3. Charakterystyka rolnictwa Szwajcarii

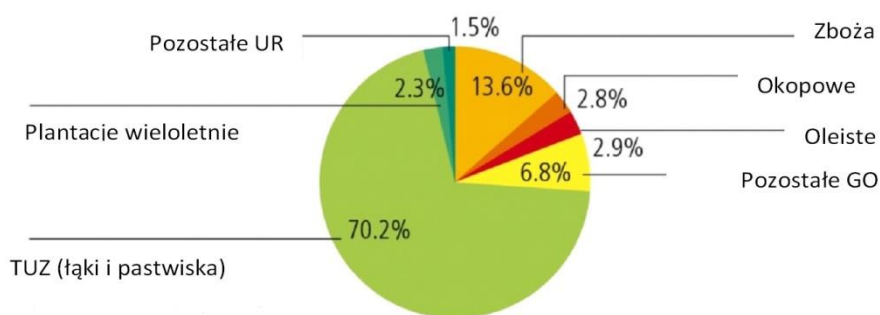
Szwajcaria to państwo leżące w centralnej części Europy. Graniczy z pięcioma państwami: Austrią i Liechtensteinem na wschodzie, Francją na zachodzie, Włochami na południu oraz z Niemcami na północy. Jest jednym z najmniejszych państw w całej Europie – rozpiętość z północy na południe wynosi 220 km, natomiast ze wschodu na zachód – 350 km. Powierzchnia całkowita kraju to 41 290 km², w tym 39 770 km² zajmuje ląd, a 1520 km² stanowią wody.

Szwajcaria jest krajem górzysto-wyżynnym, nieposiadającym dostępu do morza. Alpy zajmują południową, południowo-zachodnią i wschodnią część kraju, stanowiąc granicę pomiędzy klimatem kontynentalnym a śródziemnomorskim. Na północ od Alp znajduje się Wyżyna Szwajcarska ograniczona na północnym zachodzie przez góry Jura. Większość północnej granicy z Niemcami biegnie wzdłuż Renu, który wpływa do Szwajcarii w pobliżu Szafuzy. Część granicy z Niemcami i Austrią przebiega przez Jezioro Bodeńskie, a Jezioro Genewskie stanowi część granicy z Francją. Zimy w Szwajcarii są mroźne, ze średnią temperaturą 0°C na wyżynie i dolinach, natomiast w górach temperatura spada do co najmniej -10°C. Temperatura w ciągu lata wynosi od 18°C do 20°C.

Szwajcaria podzielona jest na 26 kantonów. Kantony leżące na Wyżynie Szwajcarskiej są bardziej zaludnione i uprzemysłowione. Kantony alpejskie natomiast są słabiej zaludnione, bardziej nastawione na rolnictwo i turystykę. Specyfika ukształtowania terenu wyznacza sposoby i zasady użytkowania ziemi. W ogólnej strukturze powierzchni Szwajcarii 36% stanowią użytki rolne (UR), natomiast ponad 31% obszaru zajmują lasy i grunty leśne, których znaczenie przemysłowe maleje w związku z szeroko zakrojoną ich ochroną. Oficjalne dane opracowane przez Federalne Biuro Statystyczne Szwajcarii wskazują, iż w okresie ostatniej dekady w Szwajcarii nie zachodziły większe zmiany w sposobie użytkowania gruntów. Dominujący, bo ponad 70% udział w strukturze UR obejmujących powierzchnię ponad 1,04 mln ha, zajmowały w 2020 r. trwałe użytki zielone, stanowiąc blisko 30% ogółu powierzchni kraju (wyk. 1). Nieco mniejszy odsetek stanowiły grunty orne (26,1%), z kolei plantacje wieloletnie zajęły powierzchnię ponad 24 tys. ha, co stanowiło 2,3% UR.

Struktura UR charakteryzuje się silnym zróżnicowaniem przestrzennym. Na terenach sprzyjających rozwojowi rolnictwa (tj. w dolinie Rodanu, nad Jeziorem Genewskim i częściowo na Wyżynie Szwajcarskiej) dominują GO, które w wyższych partiach Alp zdecydowanie ustępują miejsca trwałym użytkom zielonym. Taki układ użytkowania gruntów należy jednak oceniać pozytywnie, na terenach pogórskich i górskich, powinno się rezygnować z gruntów ornych na rzecz powierzchni przeznaczonych pod łąki i pastwiska.

Wykres 1. Struktura użytków rolnych oraz gruntów ornych w 2020 r.

Źródło: SwissStats Webviewer, 2021.

Wśród upraw w 2020 r. dominowały zboża (głównie pszenica), zajmujące powierzchnię 37,1 tys. ha (13,6%) oraz rośliny oleiste i okopowe obejmujące łącznie areal 15,5 tys. ha, tj. 5,7% (tab. 1). Podkreślić należy, iż stosunkowo wysoki udział w strukturze zasiewów stanowiły także pozostałe uprawy, w tym zwłaszcza warzywa i owoce. Całkowita produkcja zbóż w 2018 r. wyniosła około 975 tys. ton. Wyprodukowano także około 7300 ton truskawek oraz 4300 ton malin i innych jagód o łącznej wartości 95 mln franków szwajcarskich.

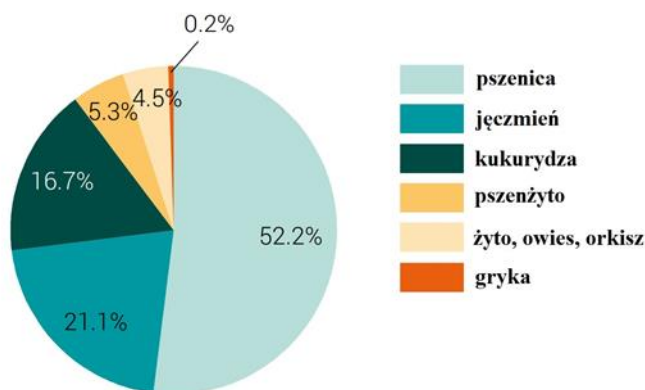
Tabela 1. Produkcja roślinna w latach 1998-2018 (w tys. ton).

<i>Wyszczególnienie</i>	<i>1998</i>	<i>2008</i>	<i>2018</i>
<i>Zboża</i>	<i>1 012</i>	<i>950</i>	<i>975</i>
<i>Ziemniaki</i>	<i>490</i>	<i>447</i>	<i>461</i>
<i>Buraki cukrowe</i>	<i>1 573</i>	<i>1 673</i>	<i>1 545</i>
<i>Warzywa</i>	<i>313</i>	<i>396</i>	<i>427</i>
<i>Owoce</i>	<i>401</i>	<i>316</i>	<i>206</i>

Źródło: Food and Agriculture, 2019

Ze względu na silne zróżnicowanie warunków w regionie do prowadzenia produkcji rolnej, udział poszczególnych upraw cechował się dużą heterogenicznością przestrzenną. Na Wyżynie Szwajcarskiej przeważała uprawa pszenicy, jęczmienia, ziemniaków i buraków cukrowych (wyk. 2), w dolinie Rodanu i nad Jeziorem Genewskim – warzyw i owoców (głównie jabłonie).

Wykres 2. Struktura produkcji zbóż w 2018 r.

Źródło: *Food and Agriculture*, 2019.

Podstawowym kierunkiem produkcji rolniczej w Szwajcarii jest produkcja zwierzęca, stanowiąca ważne źródło dochodów gospodarstw rolnych. Szwajcaria jest bowiem krajem przyjaznym hodowli zwierząt. Bardzo obfite opady deszczu sprawiają, że warunki do hodowli zwierząt są sprzyjające. Podczas gdy rolnictwo zużywa około 70% całej słodkiej wody na całym świecie, w Szwajcarii jest to tylko 2%. Chów i hodowla zwierząt dostarcza ponad 80% wartości produkcji rolnej. Rozwinięte są głównie chów i hodowla bydła domowego o kierunku mlecznym oraz trzody chlewnej i drobiu (tab. 2). Zauważa się jednak spadek погоłowia bydła, w tym także krów o 6% na przestrzeni lat 1998-2018. Jako przyczynę malejącej liczby bydła sami rolnicy wskazują ceny mleka. Przyczyn zmniejszenia liczby krów można dopatrywać się też w systemie subwencji dla szwajcarskich rolników. Choć są oni hojnie wspierani przez państwo (rocznie otrzymują 2,8 miliarda franków), fakt, że zmieniony został system dopłat mógł przyczynić się do zmniejszenia погоłowia krów. Od 2013 roku zniesiono bowiem dopłaty bezpośrednie

wypłacane rolnikom na każdą sztukę bydła. Mimo zmniejszenia pogłowia krów nie zmniejszyła się ilość mleka dostarczanego przez rolników na rynek. Specjalnie ukierunkowana hodowla sprawia bowiem, że krowy dają więcej mleka.

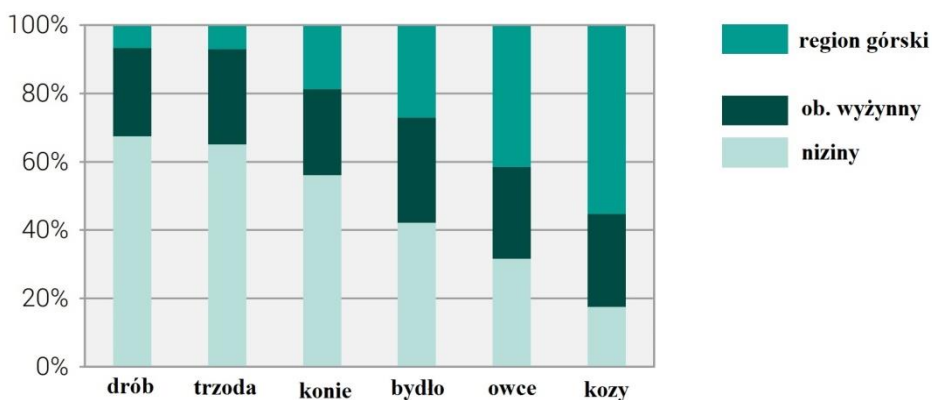
Tabela 2. Pogłowia zwierząt gospodarskich w latach 1998-2018
(w tys. szt.)

<i>Wyszczególnienie</i>	<i>1998</i>	<i>2008</i>	<i>2018</i>
<i>Bydło</i>	<i>1 640</i>	<i>1 600</i>	<i>1 540</i>
<i>- w tym krowy</i>	<i>740</i>	<i>730</i>	<i>690</i>
<i>Konie</i>	<i>60</i>	<i>80</i>	<i>80</i>
<i>Owce</i>	<i>420</i>	<i>450</i>	<i>340</i>
<i>Kozy</i>	<i>60</i>	<i>90</i>	<i>80</i>
<i>Trzoda chlewna</i>	<i>1 490</i>	<i>1 540</i>	<i>1 420</i>
<i>Drób</i>	<i>6 570</i>	<i>8 470</i>	<i>11 530</i>

Źródło: Food and Agriculture, 2019.

Trzoda chlewna oraz konie były głównie hodowane w gospodarstwach rolnych zlokalizowanych w terenach nizinnych. Tymczasem hodowla kóz i owiec jest typowa dla wzgórz i wyższych pięter Alp oraz Jury. Wzrastające w ostatnich latach pogłowia drobiu dominowało z kolei w strefach podmiejskich (wyk. 3).

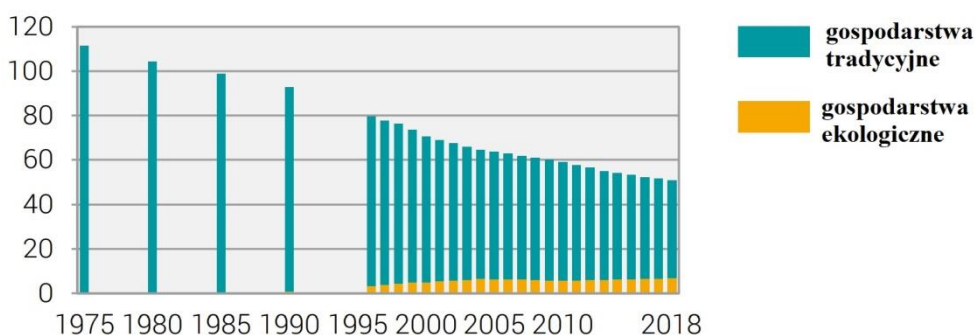
Wykres 3. Struktura pogłowia zwierząt gospodarskich wg regionów w 2018 r.

Źródło: Food and Agriculture, 2019.

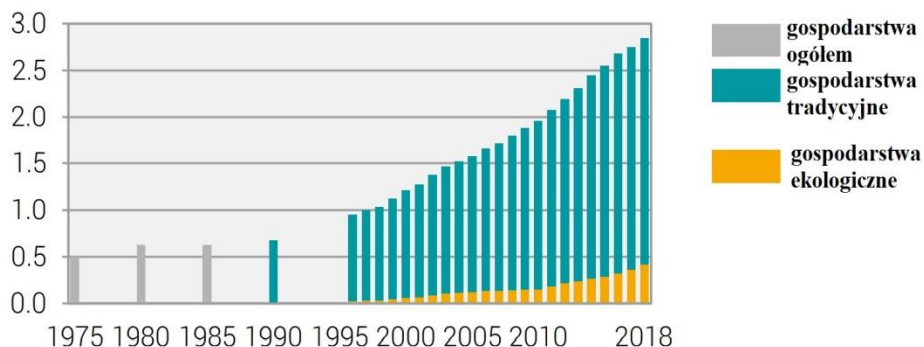
Zmiany strukturalne w przemyśle mleczarskim przyczyniły się natomiast do tego, że zmniejszyła się liczba gospodarstw rolnych, za to są one większe. W latach 1975-2018 liczba gospodarstw rolnych ogółem w Szwajcarii zmalała z 111 302 do 50 852, a ich powierzchnia wzrosła do średniej wysokości wynoszącej obecnie 21 ha UR (wyk. 4). W rezultacie zwiększyła się liczba dużych gospodarstw o powierzchni 50 ha i więcej (wyk. 5). Od lat dziewięćdziesiątych XX wieku coraz większego znaczenia nabierają gospodarstwa ekologiczne. Spadkowi liczby gospodarstw tradycyjnych, towarzyszył wzrost liczby gospodarstw ekologicznych, które stanowią obecnie 14% wszystkich gospodarstw rolnych w Szwajcarii (wzrost o 13 p.p w stosunku do 1990 r.)

Wykres 4. Liczba gospodarstw rolnych w latach 1975-2018 (w tys.)

Źródło: Food and Agriculture, 2019.

Wykres 5. Liczba gospodarstw rolnych o powierzchni 50 ha i więcej w latach 1975-2018 (w tys.)

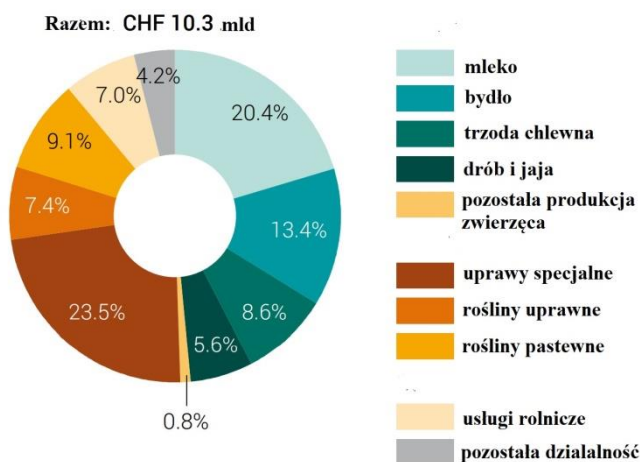
Źródło: Food and Agriculture, 2019.

Maleje także liczba osób zatrudnionych w rolnictwie w Szwajcarii (średnio o 17% na dziesięć lat). W 2018 roku wyniosła 150 600 osób (tj. mniej niż 4% aktywnych zawodowo), z czego mniej niż połowa pracowała w pełnym wymiarze czasu (tj. 74 000 pełnozatrudnionych).

Od początku XX wieku liczba ludności mieszkająca w Szwajcarii wzrosła do ponad 8,4 mln w 2018 r. W tym samym czasie postęp techniczny w rolnictwie spowodował wzrost wolumenu produkcji żywności. Obecnie, około 60% spożywanej w Szwajcarii żywności stanowi żywność wyprodukowana przez rodzimych rolników. Rząd przeznaczył na wspieranie produkcji żywności około 5,2% całkowitego budżetu. Promowanie bowiem zrównoważonej i zorientowanej na krajowy rynek produkcji, wnosi kluczowy wkład w zaopatrzenie ludności w żywność, zachowanie zasobów naturalnych, zachowanie rolniczego krajobrazu, zagospodarowanie gruntów oraz zapewnienie dobrostanu zwierząt.

Całkowita produkcja szwajcarskiego rolnictwa w 2018 r. wyniosła 10,3 mld franków szwajcarskich. Produkty zwierzęce stanowiły 49% wartości produkcji rolnictwa, zaś produkcja mleka 20% (2,1 mld CHF) całkowitej produkcji. W ogólnej wartości produkcji, produkcja roślinna stanowiła 40%, a usługi rolnicze i pozostała działalność 11% (wyk. 6).

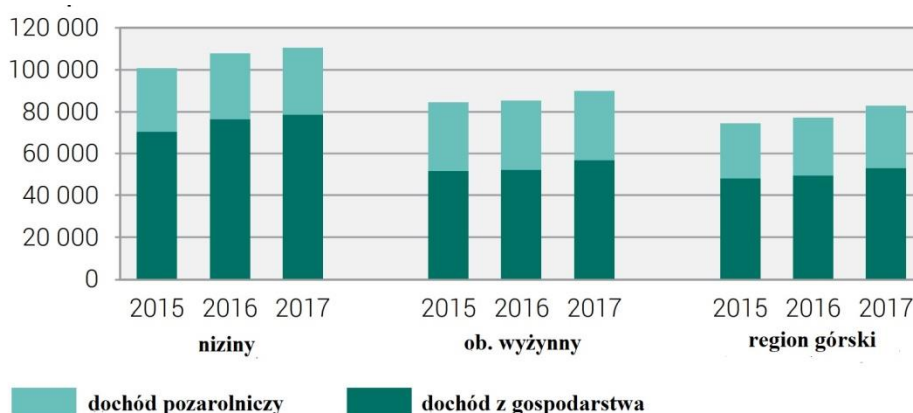
Wykres 6. Wartość produkcji rolnej w 2018 r.
(łącznie: 10.3 mld CHF)

Źródło: Food and Agriculture, 2019.

Udział rolnictwa w produkcie narodowym brutto wynosi mniej niż jeden procent (0,7%). Z drugiej strony rosła dochody gospodarstw rolnych. W 2018 r. średni dochód rolniczy uzyskiwany z gospodarstwa wynosił 67 800 franków, co w porównaniu z wcześniejszym rokiem oznaczało wzrost o ponad 10%. Wyższe dochody uzyskiwały gospodarstwa zlokalizowane na terenach nizinnych, z kolei niższe dochody generowały gospodarstwa górskie (wyk. 7).

Wykres 7. Dochód rolniczy z gospodarstwa wg regionów w 2018 r.
(w frankach szwajcarskich)

Źródło: *Food and Agriculture, 2019.*

Szwajcaria oferuje odpowiednie warunki dla ekologicznie zrównoważonego rolnictwa. Wspiera każdego rolnika za pomocą dopłat bezpośrednich. Musi on jednak posiadać certyfikat efektywności środowiskowej (ÖLN), który potwierdza szwajcarski standard rolnictwa przyjaznego środowisku. Obecnie prawie wszyscy rolnicy w Szwajcarii mają tego rodzaju certyfikat. Aby uzyskać wspomniany certyfikat, trzeba zapewnić: dobrostan zwierząt, zrównoważony bilans nawozów, kontrolowany płodozmian, obszary kompensacji ekologicznej oraz odpowiednią ochronę gleby. Ponadto, rząd Szwajcarii promuje różnorodność biologiczną na obszarach rolniczych, hodowlę zwierząt w wyjątkowo przyjaznych warunkach oraz zrównoważone użytkowanie obszarów leśnych.

4. Sprawozdanie z realizacji programu

Serowarnia La Maison de Gruyere

La Maison de Gruyere to mekka najbardziej znanego sera szwajcarskiego gruyère produkowanego od XII wieku. Uruchomiona w 1969 roku ta serowarnia pokazowa znajduje się w Pringy niedaleko Gruyères, u stóp zamkowego wzgórza. Tutaj dowiedzieć się można wszystkiego na temat tradycyjnej produkcji sera Le Gruyère AOP, która przekazywana była z pokolenia na pokolenie. Ser ten produkowany jest z krowiego mleka pochodzącego od krów pasących się na alpejskich łąkach położonych pomiędzy 800 a 1600 m n.p.m. Dwa razy dziennie 36 rolników dostarcza mleko do mleczarni serowej, w której wytwarzany jest ser gruyère – zaliczany do serów dojrzewających, twardych oraz podpuszczkowych. Ser jest wytwarzany codziennie – dwa lub cztery razy dziennie (w zależności od sezonu) w godzinach od 9:00 do 12:30. Czas produkcji sera wynosi około 2,5 godziny. Do produkcji jednego sera ważącego 35 kg zużywa się 400 litrów krowiego mleka, które mistrzowie serowarstwa przerabiają na serowe krążki. Smak sera gruyère jest bardzo charakterystyczny – łagodny oraz lekko orzechowy. Nie ma dziur. Są trzy podstawowe odmiany tego sera, których smak różni się w zależności od czasu dojrzewania wynoszącego 6, 8 lub 10 miesięcy. Rocznie produkuje się tutaj około 30 tys. ton tego sera, zgodnie z zachowaniem zasad tzw. chronionego pochodzenia.

Interaktywna wystawa w serowarni – będącej swoistym muzeum sera gruyère – przekazuje proces powstawania sera. W trakcie zwiedzania wystawy i zapoznawania się z procesem wytwórczym sera można usłyszeć dźwięk krowich dzwoneczków, powąchać alpejskie siano oraz posmakować łagodny, dojrzały lub bardzo dojrzały ser. W restauracji i sklepie znajdującym się wewnątrz budynku serowarni można znaleźć i nabyć kolejne regionalne specjały (m.in. masło z tutejszej mleczarni, fondue, krem gruyère, lokalne szwajcarskie sery, wyroby piekarnicze, słodczyce oraz pamiątki).

Gospodarstwo rolne Magie

Gospodarstwo rolne Magie to przykład typowego szwajcarskiego gospodarstwa rolnego, zlokalizowanego w kantonie Fribourgeois. Obejmuje powierzchnię 35 ha gruntów ornych, łąk i pastwisk oraz 1 ha sadu. W gospodarstwie tym właściciele hodują krowy mleczne w liczbie 25 sztuk osobników dorosłych oraz około 20 sztuk młodych. Hodowla bydła prowadzona jest w systemie półotwartym, co oznacza że przez 7 miesięcy w roku zwierzęta wypasane są na górskich łąkach, z kolei w okresie zimy wracają do obory. W okresie wypasu zwierząt budynki gospodarcze są wykorzystywane jako miejsca noclegowe dla turystów. Gospodarstwo świadczy bowiem usługi agroturystyczne pt. „przygoda na sianie”, które cieszą się dużym zainteresowaniem klientów.

Gospodarstwo prowadzi sprzedaż bezpośrednią swoich produktów, zarówno surowców, jak i produktów przetworzonych (tj. chleb wypiekany z własnych zbóż, konfitury, przetwory, soki i nalewki z owoców pochodzących z sadu). Wykorzystuje do tego samochód przewoźny, dzięki któremu prowadzi handel obwoźny zarówno po okolicy, jak i podczas różnych lokalnych imprez okolicznościowych. Wszystkie produkowane i sprzedawane w gospodarstwie produkty posiadają certyfikat oraz oznaczenie Appellation d'Origine Contrôlée (AOC), będącym potwierdzeniem najwyższej jakości i stosownego pochodzenia. Produktem charakterystycznym dla gospodarstwa są także gruszki Botzi. Z rocznych zbiorów wynoszących ok. 1700 kg tych owoców, blisko 1400 kg jest przetwarzanych na konfitury, soki oraz nalewki. Pozostała część podlega sprzedaży w postaci surowca.

Winnica Lavaux

Winnice o powierzchni 800 hektarów, są największym, zwartym obszarem uprawy winorośli w Szwajcarii, a nowatorska, murowana konstrukcja tarasów na stokach wzgórz jest pod ochroną UNESCO od 2007 roku. Obszar szwajcarskich winnic Lavaux rozciąga się między Lozanną a Vevey na tarasowym zboczu schodzącym stromo do Jeziora Genewskiego obramowanego ośnieżonymi szczytami Alp.

Winnice Lavaux to najśłynniejszy produkt lokalny kantonu Vaud. Winnice na tym obszarze są znane od XI wieku, istniały prawdopodobnie jeszcze kilka wieków wcześniej, kiedy to Rzymianie osiedlili się w tym regionie. Dzięki odbijaniu światła słonecznego na lustrzanej powierzchni Jeziora Genewskiego i promieniowaniu cieplnemu od kamiennych murów, miejsce to rzeczywiście najlepiej nadaje się dla kultur winiarskich. Ostatnio winnice były zagrożone urbanizacją w latach 60-tych XX wieku: na szczęście władze lokalne zdecydowały się chronić Lavaux i jego winnice. Zwiedzanie i degustacja w wyjątkowym miejscu Vinorama-Lavaux, które zostało zaprojektowane tak, aby wkomponować się swoim designem w krajobraz terenu – to żywe doświadczenia kulturowe i sensoryczne wokół winorośli i wina.

Stowarzyszenie BIO-NEUCHATEL

Stowarzyszenie BIO-NEUCHATEL to organizacja wspierająca wspólne inicjatywy producentów na szczeblu regionalnym i kantonalnym. Zrzesza specjalistów zajmujących się ziemią, konsumentów i handlowców, których wspólnym celem jest promowanie, informowanie i reprezentowanie producentów oraz wytwarzanych przez nich produktów ekologicznych kantonu. Głównymi zasadami Stowarzyszenia jest promocja poprzez:

- zaangażowanie: networking producentów
- zaufanie: powiązania między producentami a konsumentami
- przejrzystość: informacje o producentach i ich produktach
- bliskość: dostęp do produktów ekologicznych z regionu

Stowarzyszenie Bio-Neuchâtel działa w ramach ogólnokrajowego Stowarzyszenia BIO-SUISS. Staje w obronie wysokiej jakości produktów, a także – w oparciu o świadomość członków, stara się angażować w etyczne i społeczne wybory na rzecz: ochrony zasobów naturalnych i redukcję uciążliwości, ekologii i zrównoważonego rozwoju, bezpieczeństwa żywnościowego, zdrowia, aspektów jakościowych produkcji.

Innowacyjnym przykładem współpracy w sektorze rolnym jest stworzona i propagowana przez Stowarzyszenie platforma internetowa umożliwiająca sprzedaż bezpośrednią produktów rolnych wytwarzanych przez rolników z danego kantonu. Dzięki platformie istnieje możliwość nawiązania kontaktów nie tylko pomiędzy rolnikami, ale przede wszystkim pomiędzy rolnikami a klientami (m.in. restauracje, stołówki, klienci indywidualni). Rolnicy przystępujący do takiej współpracy mają możliwość dostarczenia swoich produktów do wspólnego magazynu, dzięki czemu na platformie oferowany jest szeroki i zróżnicowany wachlarz produktów. Z magazynu z kolei dostarczane są klientom zamówione przez nich towary – w ramach jednej dostawy produkty pochodzące od kilku rolników. Dzięki takiej współpracy klienci mają do wyboru szeroką gamę towarów dostarczanych w ramach danego zamówienia. Rolnicy z kolei nie muszą każdorazowo osobiście dostarczać produktów klientom, przez co ograniczają koszty transportu oraz mają zapewniony zbytni swoich produktów.

Stowarzyszenie promuje także zakładanie oraz przystępowanie do tzw. spółdzielni konsumentów. W ramach takich spółdzielni, członkowie-konsumenci (mieszkający głównie w miastach) składają zamówienia na

produkty u konkretnych rolników od których je następnie kupują. Z kolei rolnicy, przywożąc swoje produkty do miasta, sprzedają je w tzw. systemie zamkniętym, czyli tylko członkom spółdzielni.

Gospodarstwo Ferme des Vernets

Gospodarstwo Ferme des Vernets to przykład typowego szwajcarskiego gospodarstwa rolnego, zlokalizowanego w kantonie Neuchâtel. Obejmuje powierzchnię 65 ha gruntów ornych, 25 ha łąk i pastwisk położonych 1000 m n.p.m. Gospodarstwo prowadzi zróżnicowaną produkcję ekologiczną oraz sprzedaż bezpośrednią swoich produktów, wykorzystując do tego internetową platformę pośrednią. Współpracuje także z założoną w mieście spółdzielnią konsumentów, której dostarcza swoje produkty. Gospodarstwo współpracuje ze Stowarzyszeniem BIO-NEUCHATEL, dzięki czemu wprowadziło powyższe - innowacyjne formy sprzedaży bezpośredniej.

Gospodarstwo La ferme de Tourbieres

Gospodarstwo La ferme de Tourbieres to innowacyjna, edukacyjna farma położona w Brot-Plamboz, w dolinie La Sagne et des Ponts, w samym sercu kantonu Neuchâtel. La Ferme des Tourbières prowadzi posiadłość rolną o powierzchni około 50 hektarów. Działalność farmy spełnia od 1992 roku krajowe (tzw. federalne) normy ekologiczne i etologiczne (tj. PER, SST/SRPA) oraz od 2002 roku posiada oznakowania IP-Suisse i Coccinelle. Oprócz krów mlecznych, jałówek i cieląt posiada 18 tys. kur niosek. Gospodarstwo zostało zaprojektowane tak, aby odwiedzający mogli podczas odkrywczych brunchów zobaczyć zachowania, rozwój oraz hodowlę zwierząt w ich miejscu życia. W gospodarstwie są również kozy, króliki, koty i psy. Warunki hodowlane pozwoliły tamtejszym jajom uzyskać oznaczenie „Górskie”, zapewniające wysokie standardy

federalne. Jaja sprzedawane są do okolicznych sklepów oraz dystrybuowana do lokalnych jajomatów. Na terenie gospodarstwa znajduje się także sklepik, w którym realizowana jest sprzedaż bezpośrednia jaj oraz innych produktów wytwarzanych w gospodarstwie. Ciekawym sposobem zagospodarowania „uszkodzonych” jaj okazały się domowe wypieki sprzedawane na bieżąco w przydomowym sklepiku. Gospodarstwo świadczy również usługi agroturystyczne (noclegi na sianie, prace przy zwierzętach, dojenie krów itp.). Ponadto, organizuje spotkania okolicznościowe, przyjęcia, zajęcia dla dorosłych i dzieci.

Spółdzielnia „Cooperative des Halles”

Spółdzielnia stworzona w celu skrócenia łańcuch dostaw produktów na linii rolnik – klient bezpośredni. Idea spółdzielni ekologicznej zaczęła kiełkować 6 lat temu, kiedy około dwudziestu producentów z regionu Neuchâtel chciało oferować swoje produkty w jednym punkcie sprzedaży w samym sercu miasta. Spółdzielnia działa na zaufaniu, przejrzystości i bliskości. Produkty dostarczane są do sklepu bezpośrednio przez kooperantów. Ograniczając pośredników, spółdzielnia może zagwarantować uczciwą cenę i utrzymywać kontakt z producentami, który pozwala lepiej zrozumieć oferowane produkty, aby jak najlepiej sprostać wymaganiom klientów. Spółdzielnia służy również jako platforma promująca wymianę między producentami.

Spółdzielnia „Cooperative des Halles” jako przykład kooperacji pomiędzy producentami a klientami: wizyta w sklepie Spółdzielni w Neuchatel – projekt zrealizowany, aby pominąć pośredników w handlu towarami BIO: mięso, warzywa, pieczywo, wyroby mleczne.

Spotkanie z przedstawicielami Izby Rolniczej kantonu Fryburg – omówienie sytuacji rolnictwa i współpracy między rolnikami w regionie; obszary tematyczne omówione podczas spotkania:

- ogólna sytuacja rolnictwa w Szwajcarii,
- organizacje działające na rzecz ochrony praw rolników,
- szwajcarska polityka rolna.

Winnica Clavau

Winnica Clavau to przykład innowacyjnego gospodarstwa rolnego. Jako jedna z nielicznych, jest nawadniana wodą z lodowców poprzez specjalne kanały zwane „bisses”. Les Celliers de Sion, innowacyjna konstrukcja, u podnóża winnicy Clavau jest punktem wyjścia na wspaniały spacer po winnicach Sion. W 1992 roku architekt Pascal Varone otrzymał zlecenie na budowę Celliers de Champsec, piwnicy na wino o powierzchni ponad 1000 metrów kwadratowych. Budynek „od winorośli do butelki” został zbudowany i służył przez wiele lat. W 2010 roku zmienił nazwę na „Les Celliers de Sion”. Nowy budynek jest samowystarczalny energetycznie i posiada dach dostarczający energię elektryczną. Jego powłoka ze stali nierdzewnej, „od kadzi do wina”, przywołuje współczesne starzenie się i postęp w enologii, jednocześnie współgrając z kolorami ścian tarasów. Doskonale wpisuje się w jej naturalne środowisko.

Gospodarstwo sadownicze Bioterroir

Gospodarstwo sadownicze Bioterroir w Bramois oferuje w sprzedaży bezpośredniej zróżnicowany asortyment produktów ekologicznych. Oferuje klientom m.in. liczne odmiany owoców i warzyw, suszone owoce, soki, wędliny, jajka, domowy miód – wszystko z własnych upraw i hodowli. Prowadzi sprzedaż bezpośrednią we własnym sklepie czynnym 7 dni w tygodniu. Ponadto, w okolicy posiada dodatkowe, samoobsługowe punkty sprzedaży czynne w systemie 7/24.

Gospodarstwo Ferme les Cabot'ins

Ferme les Cabot'ins w Neirigue to innowacyjna farma szkoleniowo-edukacyjna, zajmująca się różnorodnymi terapiami dla dzieci i dorosłych, m.in. zooterapią dla dzieci a także wieloma innymi zajęciami odbywającymi się zarówno na świeżym powietrzu, jak i w starych - zachowanych jako dobro kulturowe budynkach gospodarskich. W budynkach gospodarstwa miesi się również siedziba AtheMae-Cabot'ins. AtheMae-Cabot'ins to organizacja non-profit założona w 2009 roku w kantonie Vaud, a od lipca 2014 roku zlokalizowana w La Neirigue w Glâne. Misją AtheMae-Cabot'ins jest oferowanie zajęć rekreacyjnych i warsztatów terapeutycznych poprzez pracę ze zwierzętami. Oferują spotkania w społeczno-edukacyjnym gospodarstwie Ferme les Cabot'ins w typowym starym wiejskim domu Fryburga chronionym dziedzictwem kulturowym. Oferowane zajęcia dostosowane są do wieku i specyfiki uczestników i mogą odbywać się przez cały rok, w grupach lub indywidualnie. Oferta obejmuje m.in.: zajęcia rekreacyjne dla wszystkich (przyjęcie urodzinowe, przejażdżka na kucyku), warsztaty rolnicze, zajęcia tematyczne ze zwierzętami, obozy wakacyjne, wsparcie szkolne, zajęcia społeczno-edukacyjne i terapeutyczne (dla dzieci i dorosłych, seniorów, ratowników medycznych, osób niepełnosprawnych).

5. Zakończenie

Poziom życia w Szwajcarii to jak do tej pory nieosiągalny pułap dla mieszkańców Polski. Wieś szwajcarska to czyste powietrze, czysta woda, czyste i zadbane środowisko, to wieś gdzie produkcja rolnicza nie przeszkadza mieszkańcom zawodów pozarolniczych. Na przestrzeni lat zdołano na tyle uporządkować tereny wiejskie poprzez rozsądną politykę zagospodarowania przestrzennego, oddzielenie sfery uciążliwej produkcji od sfery codziennego bytowania, że uniknięto konfliktów, zabezpieczono różnorodność i zachowano naturalny, wiejski charakter miejscowości. Wszystkie te czynniki spowodowały, że wieś szwajcarska jest uznawana za jedno z najlepszych miejsc do życia i rozwoju zawodowego w Europie.

Realizacja projektu w postaci wyjazdu studyjnego, wizyty w gospodarstwach rolnych, przetwórczych, agroturystycznych, edukacyjnych oraz organizacjach rolniczych przybliżyły uczestnikom wyjazdu problematykę rozwoju i wsparcia dla rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich. Plan wizyty zakładał zapoznanie się nie tylko z przykładami prowadzenia małego przetwórstwa w gospodarstwach rolnych, ale także formami sprzedaży bezpośredniej i działaniami

zespołowymi na rzecz tworzenia kanałów dystrybucji żywności w krajach zagranicznych. Równocześnie, możliwe było zapoznanie się Uczestników wyjazdu z wielokierunkowym profilem działalności odwiedzanych gospodarstw rolnych, gdzie obok wytwarzania i dystrybucji żywności realizowane były inne formy przedsiębiorczości, np. prowadzenie usług zakwaterowania i form wypoczynku, prowadzenie usług z zakresu organizacji imprez czy działań/usług na rzecz innych rolników. Wizytując poszczególne podmioty pozyskano również wiedzę na finansowania działań służących rozwojowi gospodarstw oraz wprowadzaniu innowacyjnych rozwiązań. Ponadto, Uczestnicy mieli szansę zapoznać się z informacjami przekazanymi na spotkaniach przez lokalne podmioty branżowe, które to poruszały nie tylko tematykę przedsiębiorczości z zakresu małego przetwórstwa lokalnego, ale również szeroko pojętej przedsiębiorczości na obszarach wiejskich Szwajcarii.

Możliwość bezpośredniego zapoznania się i obserwacji funkcjonowania danej praktyki daje możliwości upowszechniania zdobytej wiedzy i ciekawych przykładów w realizacji zadań na rzecz rozwoju obszarów wiejskich realizowanych przez podmioty uczestniczące w wyjeździe studyjnym. Zdobyta wiedza może przyczynić się do tworzenia sieci współpracy partnerskiej między rolnikami, we współpracy z różnymi podmiotami i konsumentami na lokalnych rynkach. To dzięki różnorodnym formom działalności wspólnej rolników, zwiększają się ich dochody. Ponadto, idea działań wspólnych rolników często wiąże się z dodatkowym dofinansowaniem ich działalności ze środków Unii Europejskiej. Wyjazd studyjny miał więc na celu promować tego typu działania poprzez ukazanie miejsc na trasie wyjazdu, które potrafiły wykorzystać zasoby naturalne czy tradycje regionalne do zwiększenia dochodów drobnych gospodarstw.

Jak pokazuje przykład Szwajcarii, gospodarstwa rolne mają wiele możliwości zdywersyfikowania dochodów. Jedną z nich może być rolniczy handel detaliczny oraz bezpośrednia sprzedaż surowców i produktów, w tym podejmowane wspólnie przez rolników działania w tym zakresie. Wzrostowy trend popytu na produkty wysokiej jakości, wytwarzane z zachowaniem wymogów środowiskowo-klimatycznych, tworzy możliwość dalszego podnoszenia konkurencyjności a zarazem podnoszenia dochodowości producentów rolnych. Kierunek zmian preferencji konsumentów pozwala również wnioskować, że szansą rozwojową dla polskich producentów, zwłaszcza tych o niewielkiej skali

działania, są produkty niszowe lub sprzedaż bezpośrednia niskoprzetworzonych produktów spożywczych, wytwarzanych w gospodarstwach rolnych. Bezpośredni zbył produktów rolnych postrzegany jest jako przejaw postaw przedsiębiorczych mieszkańców obszarów wiejskich, przyczynia się on do ograniczania bezrobocia na obszarach wiejskich i aktywizacji zawodowej mieszkańców wsi oraz podnoszenia dochodów gospodarstwa rolnego, co sprzyja podnoszeniu poziomu życia środowisk lokalnych.

Przykład Szwajcarii pokazuje, że możliwe jest utrzymanie żywotności obszarów wiejskich z rozdrobnioną strukturą agrarną. Stosowanie skutecznych metod ochrony środowiska oraz elastyczne podejście do zarządzania ziemią pomogą wprowadzić optymalne programy wielofunkcyjnego rozwoju. Projekt umożliwił prezentację różnych rozwiązań w zakresie organizacji wspólnego systemu sprzedaży bezpośredniej rolników i transferu wiedzy. Dobrze rozwinięty system funkcjonowania sprzedaży bezpośredniej w Szwajcarii może być wzorem i szansą na rozwój polskich gospodarstw rolnych i obszarów wiejskich. Warto przenieść te obserwacje na obszar Polski.

Bibliografia

W opracowaniu wykorzystano materiały pochodzące z:

- Federalnego Urzędu Statystycznego Szwajcarii; dostępne na:
<https://www.bfs.admin.ch/bfs/de/home.html>
- opracowania Food and Agriculture – Pocket Statistics 2019; dostępne na:
<https://www.bfs.admin.ch/bfs/en/home/statistics/catalogues-databases/publications.assetdetail.1112-1900.html>
- opracowania Winnice w Lavaux: szlak szwajcarskich win; dostępne na:
<https://www.myswitzerland.com/pl/zainteresowania/route/winnice-w-lavaux-szlak-szwajcarskich-win/>
- opracowania Lavaux – gdzie winnice nurkują do jeziora; dostępne na:
<https://www.itinari.com/pl/lavaux-where-vineyards-dive-into-the-lake-30v6>
- wniosku o wybór operacji do realizacji w ramach planu działania Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020
- programu i opisu miejsc wyjazdu przygotowanego przez organizatora
- informacji uzyskanych podczas realizacji programu wyjazdu

Wydawca:
Małopolskie Stowarzyszenie Doradztwa Rolniczego
www.msdr.edu.pl

